

KORTE BIJDRAGEN

STANDBEWUSTZIJN VAN DE SENATORIALE ADEL IN HET LAAT- ROMEINSE RIJK

Enkele opmerkingen naar aanleiding van Beat Näf, *Senatorisches Standesbewusstsein in spätrömischer Zeit*, Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1995 (Paradosis. Beiträge zur Geschichte der altchristlichen Literatur und Theologie, 40), x, 348 blz.

Kenmerk bij uitstrek van de adel in de late oudheid was het lidmaatschap van de senaat en het behoren tot de senatorenstand. Die begrippen, senaat en senatorenstand, zijn niet zonder meer uitwisselbaar. Tot de senatorenstand behoorden in het begin van de vijfde eeuw n.C. circa vierduizend man, van wie de meesten niet afkomstig waren uit Rome, dat van oudsher de zetel was van de Romeinse senaat. Naar de letter van een oude wet werden senatoren weliswaar geacht om behalve in hun eigen woonplaats ook in Rome domicilie te hebben, maar in de praktijk was dat meestal niet het geval. Dat betekent dat slechts een klein gedeelte van de totale senatorenstand ooit daadwerkelijk een zitting van de senaat in Rome heeft bijgewoond. Wie wel uit Rome zelf kwam, had daardoor alleen al qua prestige een streepje voor op zijn standgenoten. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de senaat van Constantinopel, die in de vierde eeuw werd gecreëerd.

Er waren meer verschillen tussen de laat-antieke senatoren dan alleen hun geografische herkomst. Niet elk senatoriaal geslacht was bijvoorbeeld even oud. De uit Rome afkomstige Valerii beroemden zich erop Valerius Publicola onder hun voorvaderen te hebben, volgens de traditie één van de twee eerste consuls van Rome (in 509 vóór C.). Dat deze claim op een uiterst wankel basis beruiste (om het mild uit te drukken), deed aan het gevoel van eigenwaarde van dit geslacht niets af. De aan de Valerii door huwelijk geparenteerde Ceionii voerden hun stamboom nog verder terug, tot een Rutulisch koning met wie Aeneas indertijd had moeten vechten toen hij voet aan wal had gezet op Italische bodem. Anderen claimden Aeneas zelf als

stamvader, net als indertijd Julius Caesar en keizer Augustus hadden gedaan. Weer anderen deden dat met Agamemnon, of, iets bescheidener, Gracchus of Scipio. Daar kon het grootste deel van de senatorenstand niet tegenop. Mannen die op grond van dienst in het leger of in de bureaucratie door de keizer in de senatorenstand waren opgenomen, behoorden weliswaar formeel tot dezelfde stand als de Valerii en de Ceionii, maar dat betekende nog niet dat ze met hen in alle opzichten op één lijn stonden.

Er waren ook verschillen in welstand. Rijkdom vormde de basis voor de sociale en politieke macht van de laat-antieke adel als geheel, maar die rijkdom (in de eerste plaats grondbezit) was niet gelijkelijk over alle leden van de senatorenstand verdeeld. Niet ieder kon er zich op beroemen dat zijn bezit zich uitstrekte 'van waar de zon opgaat tot waar zij ondergaat', om woorden van Ammianus Marcellinus te citeren, de belangrijkste Romeinse historicus uit de late oudheid. Die woorden zijn te vinden in één van de twee excursen die Ammianus in zijn geschiedverhaal heeft ingevlochten om misstanden in de stad Rome aan de kaak te stellen. Hij hekelt daarin de zucht naar weelde van de adel, van mannen zowel als vrouwen, hun bouwwoede, de enorme aantallen slaven die zij erop nahielden, de zwelgerijen waaraan zij zich overgaven, hun overdadige kleding, de oppervlakkigheid van het vermaak dat zij zochten enzovoort. Maar het spreekt natuurlijk vanzelf dat niet elke laat-antieke senator zich deze kritiek zal hebben hoeven aantrekken. Er zijn ook voorbeelden te geven van leden van de senatoriale adel die al hun bezittingen verkochten om van de opbrengst werken van liefdadigheid te verrichten en kloosters te stichten.

Oorspronkelijk lieten alle leden van de senatorenstand zich aanspreken met dezelfde titel: *clarissimus*. Maar oorspronkelijk telde de senatorenstand ook niet de 4000 leden die er naar schatting in het begin van de vijfde eeuw waren (bij dit aantal zijn de vrouwen, de *clarissimae feminae*, niet meegerekend). In de eerste eeuwen van de keizertijd had het aantal senatoren rond de 600 geschommeld, maar vanaf Constantijn de Grote (306-337) was het hard gegaan met de toename van het

aantal lieden dat zich *clarissimus* mocht noemen. En dat betekende titelinflatie. De aanspreektitel *clarissimus* bleef weliswaar de gewone aanduiding voor leden van de senatorenstand, maar daarnaast en daarboven kwamen twee rangtitels die méér aanzien gaven, *spectabilis* en, nog hoger, *illustris* of *illustrissimus*. Hetgeen eens te meer duidelijk maakt dat er binnen de laat-antieke senatoriale adel grote verschillen waren.

Zonder deze en andere verschillen (bijvoorbeeld op religieus en politiek gebied) te bagatelliseren, heeft de Zwitser Beat Näf in zijn in 1995 verschenen *Senatorisches Standesbewusstsein in spätrömischer Zeit* toch vooral de nadruk gelegd op hetgeen de leden van de adel gemeen hadden. Rekening houdend met verschillen in tijd en plaats – zijn studie besteedt meer aandacht aan het Westen dan aan het Oosten van het rijk en legt het accent meer op de vijfde en zesde eeuw dan op de vierde – heeft hij in het werk van een groot aantal auteurs de opvattingen onderzocht betreffende het standsbewustzijn van de senatoriale adel. Een belangrijke conclusie op grond daarvan is dat het negatieve beeld, dat in moderne studies over de laat-antieke senatoriale bovenlaag overheerst, op een aantal punten aan revisie toe is. Zo wil hij niets weten van de opvatting dat nou juist de houding van de adel debet is geweest aan de ondergang van het Romeinse rijk: ‘So war die Mentalität des *ordo amplissimus* noch immer auf die Erhaltung des politischen Systems und der offiziellen Werte gerichtet’ (p. 3). En hij bestrijdt de visie dat de toenemende christianisering van de adel die mentaliteit veranderd zou hebben (‘Daran änderte das Christentum nichts Grundsätzliches’).

Na in de inleiding en de eerste twee hoofdstukken een aantal algemene zaken te hebben behandeld (over de door hem gehanteerde terminologie onder andere), geeft Näf in hoofdstuk III een uiteenzetting over ‘die Ausprägung von senatorischem Standesbewusstsein’ bij heidense auteurs als Ammianus Marcellinus, Symmachus, Ausonius en Claudianus (deze opsomming is niet uitputtend). Hoofdstuk IV is gewijd aan ‘Christentum und senatorisches Standesbewusstsein’: Sulpicius Severus, Augustinus, Paulinus van Nola, Ambrosius en Hieronymus passeren

onder andere de revue. Hoofdstuk V voert ons mee naar Gallië. Het is het langste hoofdstuk in het boek, met daarin, hoe kan het anders, veel aandacht voor Sidonius Apollinaris (Jill Harries, *Sidonius Apollinaris and the fall of Rome, AD 407-485*, Oxford 1994 wordt door Näf in zijn overigens rijk gedocumenteerde boek nog niet genoemd). De capita VI en VII brengen ons in het vijfde- en zesde-eeuwse Italië, Afrika, Spanje en Noricum, terwijl caput VIII aan het Oosten van het rijk is gewijd – dat laatste is wel wat erg mager; Näf heeft er weliswaar welbewust voor gekozen om de nadruk te leggen op het Westen van het rijk, zodat hem strikt genomen niets verweten kan worden, maar misschien had hij er beter aan gedaan zich dan maar geheel op dat deel van het imperium te concentreren. Een ‘Schlussbetrachtung’ (IX), een appendix met een beredeneerd literatuuroverzicht, een overzicht van de gebruikte bronnen en moderne literatuur en een index besluiten dit zeer lezenswaardige en nuttige boek.

Näf geeft een boeiend overzicht van de wijze waarop de adel zijn plaats zag in een steeds christelijker wordende wereld. De grondigheid waarmee hij zijn onderzoek heeft aangepakt maakt dat zijn boek een belangrijk naslagwerk voor de eerstkomende jaren zal worden. Uiteraard kan men op bepaalde punten met hem van mening verschillen, als geheel echter is hetgeen hij betoogt overtuigend. Verder is lang niet alles van wat Näf te berde brengt natuurlijk volstrekt nieuw, maar hij is er wel in geslaagd op een aantal zaken nieuwe accenten te leggen. Zo wijst hij er bijvoorbeeld met klem van argumenten op dat de uitoefening van officiële publieke functies (zoals de stadsprefectuur van Rome, de post van praefectus praetorio en het consulaat) voor het standsbewustzijn van de adel essentieel was en bleef. Daartegenover staat dat leden van de senatorenstand die een radicale bekering tot het christendom hadden doorgemaakt, dergelijke aspiraties veel eerder opgaven dan men wel heeft aangenomen.

H.C. Teitler